

Prof. dr. Esad Zgodić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
dekanat@fpn.unsa.ba

UDK 272-789.32/33 : 929 Dragišić, J.

Izvorni naučni rad

BOŠNJAK JURAJ DRAGIŠIĆ
(Socijalna i teološko-filozofska misao)

JURAJ DRAGIŠIĆ, A BOSNIAC
(Social and theological-philosophical thought)

Sažetak

Budući da se Juraja Dragišića, rođenog u Srebrenici oko 1445. godine, u literaturi dominantno tretira kao hrvatskog teologa, filozofa i humanistu, tekst pledira da se Dragišića situira u historijski svijet bosanskih mislilaca kojem pripada: kao sina bosanske grude, Bosanca, Bošnjaka i bosanskog franjevca valja uključiti Juraja Dragišića u historiju bosanskohercegovačke društvene, političke, filozofske i teološke misli. Nakon prezentacije važnih dimenzija njegove biografije i tumačenja njegovog literarnog opusa ukazuje se na Dragišićeva aksiološka gledišta koja treba memorirati i respektirati kao sastavnu komponentu te historije.

Ključne riječi: *kroatizacija, Bošnjak, konformizam, etika, odvažnost, Savonarola, antisemitizam, patriotizam, slobodna volja, humanizam*

Summary

Given that Juraj Dragišić, born in Srebrenica around 1445, is widely regarded as a Croatian theologian, philosopher and humanist in literature, this text asserts that Dragišić's place is in the historical world of Bosnian thinkers where he belongs. As the son of a Bosnian bosom, a Bosnian, Bosniac and Bosnian Franciscan friar, Juraj Dragišić should be included in the history of Bosnian social, political, philosophical and theological thought. After presenting the important dimensions of his biography and interpreting his literary oeuvre, Dragišić's axiological views are pointed out, for which he should be remembered and respected as an integral component of that history.

Keywords: *Croatization, Bosniac, conformism, ethics, daring, Savonarola, anti-Semitism, patriotism, free will, humanism.*

Uvod: o njegovoj kroatizaciji

Ljerka Schiffler tvrdi da Juraj Dragišić¹ jeste „... značajna ličnost europske duhovne povijesti prijeloma stoljeća ...“ (Schiffler 1991: 182). A u *Hrvatskom biografskom leksikonu* ona piše da je Juraj Dragišić „... humanist i filozof, teolog ...“ (Schiffler-Premec 1993) i da njegovo djelo „... predstavlja prinos razvoju hrvatske, ali jednako i europske humanističke misli“ (Schiffler-Premec, *ibid.*). I u *Hrvatskoj enciklopediji* Juraj Dragišić² je „... hrvatski humanist, filozof, teolog, crkveni velikodostojnik ...“.³ Mirjana Urban, također, tvrdi da je Juraj Dragišić „... poznati hrvatski humanist, teolog i filozof ...“ (Urban 1998: 2), te da je prezime Dragišić njegovo „... hrvatsko prezime ...“ (Urban *ibid.* 12). Mirjana Urban je eksplicitna i

¹ Juraj Dragišić, „... Georgius Benignus de Salvatis, de Argentina, de Bosnia, Macedo, de Feliciis, Dobretić, Dobrotić ...“ (Schiffler-Premec 1993), predavao je „... filozofiju u Urbinu (1470-82), Pisi i Firenci (1488). ... Znanstvene studije upotpunjuje u Francuskoj i Engleskoj ... u, kako *na više mjesta izjavljuje* sam Dragišić, u Parizu i na Oksfordu, prema: Pandžić 2013:106. ... God. 1485. postaje u Firenci magistrum teologije. ... Od 1487. do 1491. profesor je teologije i filozofije u Firenci, a 1490. postaje i franjevačkim provincijalom u Toskani ... D. se kao filozof obrazuje u firentinskoj neoplatoničkoj akademiji, kojoj svoj pečat prvenstveno daju M. Ficino i G. Pico della Mirandola. ... God. 1493. predaje u Pisi filozofiju na tamošnjem sveučilištu“ (Schiffler-Premec *ibid.*). Dragišić je kao „... nadbiskup Nazareta u Barletti sudjelovao je na V. lateranskom saboru 1514., gdje je predložio reformu Julijanskoga kalendara“ (*Dragišić, Juraj*, preuzeto sa: *enciklopedija.hr*). Umro je u italijanskom mjestu Barletta 1520. godine. Druge informacije o njegovom životu nalaze se u tekstu koji slijedi.

² U literaturi uočljive su konfuzije oko njegovog imena i prezimena. Još u dubrovačkim spisima iz vremena kada je Dragišić boravio u Dubrovniku, koristi se i ime *Đuro* – on se naziva, između ostaloga, i *brat Đuro iz Bosne*. Božidar T. Tomić u *Kalendaru SPKD Prosvjeta* za 1941. godinu kaže da je on *čuveni humanist* i naziva ga *Đorđe Dragišić* (Tomić 1941). Vicko Adamović u svom tekstu iz 1885. godine upotrebljava ime Gjuro (prema: Urban 1998). I kasnije u, naprimjer, literaturi iz 20. stoljeća koristi se ime *Đuro*, a Miroslav Panitić navodi da je njegovo ime bilo *Đurađ*. (Uvid u autore i njihove spise koji koriste ova imena može se naći u: Urban, *ibid.*) Još 1861. godine časopis *Bosanski prijatelj*, prvi bosanski časopis koji od 1850. godine počinje izdavati bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić (prema: Matišić 2011.), objavljuje pod naslovom *Životopis slavni Bošnjakah* tekst (ime njegovog autora nije navedeno) u kojem se Juraj naziva *Juraj Dobretić* (*Bosanski prijatelj*, 01. 01. 1861, preuzeto sa: *idoconline.info.*). U *Enciklopediji Jugoslavije* K. Krstić smatra da je njegovo prezime Dobrotić ili Dobretić, a S. Crijević i J. H. Sbaralea se *opredjeljuju za verziju Dobrotić* (prema: Banić-Pjanić 1988: 5). Ivo Frangeš koristi oba prezimena pa kaže da je *Juraj Dragišić Dobretić* „... franjevac iz Srebrenice, latinist najviše naobrazbe“ (Frangeš 2000). Branka Tafra naziva ga Juraj Dobretić Dragišić (Tafra, *Raznolikošću do jednosti: franjevački put književnojezičke ujednake*, preuzeto sa: *bib.irb.hr*). Pregled tumačenja porijekla i upotrebe različitih Dragišićevih prezimena u starijoj i novijoj literaturi nalazi se u: Urban 1998). Tvrdi se da je, ipak, dokazano da se Juraj prezivao Dragišić – u savremenoj literaturi koristi se *to njegovo prezime*.

³ *Dragišić, Juraj*, preuzeto sa: *enciklopedija.hr*.

kategorična u svom htijenju da *pohrvati* Juraja Dragišića: „Bez obzira na to kako se zvao po rođenju, kako su ga tijekom njegova života nazvali, kako se potpisivao, odnosno pod kojim imenom je danas poznat u svijetu, neupitno je da je Dragišić bio hrvatski franjevac iz Bosne ...“ (Urban *ibid.*: 105).⁴ A, naprimjer, Ivica Martinović naziva Juraja Dragišića *mladim hrvatskim franjevcem* (Martinović 1995: 214) i govori o njemu kao o *hrvatskom franjevcu* (Martinović *ibid.*: 214). Zvonko Pandžić svrstava Juraja Dragišića u, kako kaže, *malo* „... filozofa i teologa hrvatskog podrijetla koji su još u 15. stoljeću uspjeli uznapredovati u znanstvenoj i crkvenoj karijeri u inozemstvu ...“ (Pandžić, Z. 2001: 209) i u „... još ... manje onih koji su u to vrijeme iza sebe ostavili obimno objavljeno ili u rukopisu do danas sačuvano djelo ...“ (Pandžić, Z. *ibid.*: 209): „Jedan od prvih kojima je uspjelo i jedno i drugo bio je *Juraj Dragišić*“ (Pandžić, Z. *ibid.*: 209). Bruno Ćurko sa zagrebačkog Instituta za filozofiju, također, *tretira* Dragišića kao hrvatskog autora pa tvrdi: Juraj Dragišić „... hrvatski filozof i franjevac jedan je od najznačajnijih hrvatskih mislitelja s kraja petnaestog i početkom šesnaestog stoljeća“ (Ćurko 2012: 272).

Ne objašnjavaju, naravno, protagonisti *kroatizacije* ili *hrvatizacije* Juraja Dragišića⁵ što je to *etnohrvatsko* u njegovom porijeklu, mentalitetu i ponašanju te u njegovom mišljenju, spisateljskom opusu i javnom djelovanju: tog svojstva, razumljivo, nema, i ne može biti, budući da se njegovo mišljenje preokupira univerzalnim ili transetničkim teološko-filozofskim temama, a ne može ga biti ni u njegovim reminiscencijama na hrvatsko etničko porijeklo budući da je on porijeklom iz Bosne. Neki autori smatraju kako njegovo prezime govori o tome da on „... ima korijene u bosanskoj vlasteoskoj lozi ...“ (Urban 1998: 13): Mirta Petrović-Kinder 1966. godine kaže da je on „... vjerovatni potomak istaknutog patarena, vojvode Ivaniša Dragišića, gospodara tvrdog Ključa“ (prema: Urban *ibid.*: 13). Pa, ipak, Dragišića se *otuđuje* od Bosne i *prisvaja* ga se kao hrvatskog mislioca.⁶ Ne može se, prirodno, u njegovom *transetničkom mišljenju*

⁴ Piše, naprimjer, ona da je Dragišićevo djelo o *anđelima* „... prva poznata honorirana hrvatska knjiga“ (Urban 1998: 96).

⁵ Govori o permanentnom interesovanju hrvatskih naučnih krugova za Juraja Dragišića kao *hrvatskog humanistu, teologa i filozofa* i, između ostaloga, knjiga: Banić-Pajnić, Erna, Ćurko, Bruno, Girardi-Karšulin, Mihaela, Martinović, Ivica (ur.) *Juraj Dragišić (Georgius Benignus): Život i djela* (2016), Zagreb: Institut za filozofiju.

⁶ Ima to *otuđivanje* i *prisvajanje* svoju višedecenijsku tradiciju: „Kroatizacija Bošnjaka-katolika započeta na prijelazu iz XIX. u XX. st. – u ranoj fazi industrijalizacije i modernizacije BiH – proizvela je posljedice političke, kulturološke i psihološke naravi koje su ... od bosanskohercegovačkog naroda – bar nominalno – napravile hrvatsku naciju. Tada započet, proces kulturološke standardizacije i ujednačavanja rezultirat će – pretvaranjem Bošnjaka-katolika u Hrvate-katolike ...“ (Lovrenović, Dubravko, 2014, *Pristupno*

prepoznati ni ono *ekskluzivno bosansko* ili *bošnjačko*: mogu se, međutim, u njegovom iskustvu života i njegovim rijetkim bilješkama o tom iskustvu prepoznati *tragovi* njegovog bosanskog porijekla pa ga možemo bez nedoumice bar po *tom porijeklu* i po *tim tragovima* svrstati u historijski svijet bosanskih mislilaca.

Bošnjak i bosanski franjevac

Još dubrovački hroničar S. Razzi, govoreći o tome zbog čega je 1482. godine on došao u Dubrovnik,⁷ naziva Dragišića „... franjevac fr. Jure, Bošnjak ...“ (Pandžić 2013: 100.). U dubrovačkim spisima iz doba spora oko relikvije sv. Ivana Krstitelja koju je Dragišić donio iz Jeruzalema on se naziva *redovnik franjevački Gjuro Dragišić Bošnjak* (Urban 1998: 77). Uvrštava časopis *Bosanski prijatelj* iz 1861. godine i Juraja Dragišića u *slavne Bošnjake*: tretira se – identificira se, dakle, i Dragišić kao *Bošnjak*.⁸ Mirko Breyer (1863–1946) u naslovu svog teksta o njemu, teksta koji je objavljen u Zagrebu 1904. godine, identificira Juraja Dragišića, tako ga naziva, kao *Bošnjanina* (Breyer 1904): koristi, dakle, izraz koji se upotrebljavao kao naziv za narod srednjovjekovne bosanske države. A među savremenim autorima Elisabeth von Erdmann-Pandžić⁹ pripada rijetkim osobama koje znaju *tačno* identificirati porijeklo i *pripadnost* Juraja Dragišića: reći će da je on kao *naš sunarodnjak* „... Bošnjak iz Srebrenice ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 451). Među njima je i Erna Banić-Pjanić: u jednom tekstu iz 1997. godine naziva ga *Jure Bošnjak* (prema: Urban 1998: 87). A italijanski autor Cesare Vasoli 1989. godine, nalazeći u Dragišićevom mišljenju i tragove njegovog bosanskog, a ne etnohrvatskog porijekla, smatra da Savonarolina proricanja „... mogla su potvrdi proroštva koja je Dragišić slušao u bosanskim selima koje je posvećivao, kao i predviđanja koja su kružila u sredinama franjevacu ...“ (Vasoli, cit. prema: Schiffler 1991: 183).

predavanje održano u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, 23. 04., peuzeto sa: ljubina1881.wordpress.com).

⁷ Razzi priča kako se, vrativši se iz Svete zemlje s lijevom rukom Ivana Krstitelja i s naumom da je preda Firentinskoj Republici, fra Juraj razbolio pa je sa dvojicom Dubrovčana sklopio sporazum da je oni zadrže ako umre, a ako preživi – da mu se ona vrati. No, dogovor nije ispoštovan pa je nastao spor između Dubrovnika i Firence te je zatraženo da posreduju u sukobu Papa i sultan Bajazit II (Pandžić 2013: 100).

⁸ Prema: *Životopis slavnih Bošnjakah, Juraj Dobretić*, časopis *Bosanski prijatelj*, 01. 01. 1861, preuzeto sa: *idoconline.info*. Stoljećima su, podsjetimo, bosanski franjevci govorili o sebi kao o *Bošnjacima* te smatrali da u Bosni živi *samo jedan narod*, narod različit i od Hrvata i od Srba, kojeg su nazivali *Bošnjaci*.

⁹ Elisabeth von Erdmann-Pandžić je radila na Otto-Friedrich Universität, Bamberg.

Zna se da je Juraj Dragišić rođen u Bosni, a ne na nekom od teritorija onodobne ili savremene Hrvatske: rođen je, i to ne poslije 1445. godine, i odrastao u Srebrenici. Dragišić, kako piše fra Ivan Nujić, „... u svome djelu *De natura angelica* (O naravi anđela) izričito spominje Srebrenicu kao svoj zavičaj, odnosno mjesto koje je tako prozvano zbog velikog obilja srebra, tvrdeći da potječe *de burgo Argentina, in provincia Bosnae, quem Turci occupant*, tj. 'iz grada Srebrenice, u provinciji Bosni, koji drže Turci'“ (Nujić 2012: 11). Dragišić je *rano* „... došao u kontakt s franjevcima, koji su ondje imali samostan, koji je pripadao usorskoj kustodiji bosanskoga vikarijata ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 446). U Srebrenici je, zapravo, Dragišić i postao franjevac.¹⁰ Kada je, dakle, 1462. godine vojska Osmanske Države osvojila Srebrenicu – bježi u Jajce a potom u Zadar. Tvrdi se u literaturi da je Dragišić imao 18 godina kada je pobjegao iz Srebrenice,¹¹ ali on u predgovoru knjizi *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima* svjedoči o svom – u to doba – *drugačijem uzrastu*: „Poslije okupacije Srebrenice (*Bosna*) i cijeloga Ilirika od strane Turaka ja sam još kao dječacić istrnut iz ruku najokrutnijih neprijatelja u dosta nježnoj dobi otpremljen u Italiju.“¹² On je, dakle, *otpremljen u Italiju* kao, kako kaže, *dječacić* i u *dosta nježnoj dobi*. Generalni vikar franjevac opservanata Marco Fantucci koji se u Zadru našao *slučajno – zbog nevremena* (Erdmann-Pandžić 1992: 446) povede sa sobom „... dva talentirana studenta da im omogući studij u Italiji. Jedan se zvao Georgius de Argentina ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446): bio je to Juraj Dragišić – Bošnjak, a ne, kako se tvrdi, etnički Hrvat, iz Srebrenice.

Dragišić u Italiji sebe, i drugi su ga tako nazivali, otkrivajući svoje bosansko porijeklo, naziva, naprimjer, *Georgius de Argentina* ili *Georgius de Bosina* (Pandžić 2013: 99). Pored toga – iz rijetkih Dragišićevih zapisa, *vidi* se kako on nije zaboravio zemlju u kojoj je rođen i u kojoj je rastao: znao je da je to Bosna, a ne Hrvatska. Otuda će reći Elisabeth von Erdmann-Pandžić:

¹⁰ Dr. Bazalije Pandžić, franjevac, piše kako je „... jasno da je on već u Srebrenici ... postao franjevac i kao franjevac pobjegao ispred Turaka“ (Pandžić 2013: 102).

¹¹ Kaže, naprimjer, fra Ignacije Gavran da je Dragišiću bilo „... barem 18 godina kad su Turci 1463. godine osvojili Bosnu ...“ (Gavran, Ignacije, *Fra Juraj Dragišić (1455-150.)*, preuzeto sa: *bosnasrebrena.b/v2010*). Tekst koji se ovdje citira nalazi se u: Gavran, Ignacije (1998) *Putevi i putokazi III*, Sarajevo: Svjetlo riječi.

¹² Dragišić, Juraj, *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima* (*Ulomak iz predgovora*), u: *Izbor tekstova 1*, preuzeto sa: *bosnasrebrena.ba*. Dragiševićev tekst štampan je u: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, knj. 1: Starija knjiženost* (1974), Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika. Ova se Dragišićeva rečenica kod Mirjane Urban nalazi u drugačijoj formulaciji: „Poslije okupacije Srebrenice i cijele Bosne, svih zemalja južnih Slavena, od Turaka, ja sam još kao dijete izbjegao najokrutnije neprijatelje i otpremljen u Italiju“ (Urban 1998: 8).

„Usprkos karijeri on svoje podrijetlo nikada nije zaboravio, posebice pak nije zaboravio da je bio i ostao tuđinac i bjegunac“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447). Pamtio je, dakle, da je iz Bosne: zato je „... nakon kratkotrajne pobune građanstva protiv Medicia ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 447), kada su „... pobunjenici ... utemeljili teokratsku republiku pod Savonarolinu zamišljanju ...“ (Martinović 2015: 218), a sam Dragišić kao *odani pristalica* vladarske porodice Medici proveo 12 ili 11 dana u zatvoru,¹³ i nakon „... gubitka prava u redu Dragišić odlučio da se nakon više od 30 godina vrati u Bosnu ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447) kao svoju, kako kaže, *domovinu*, a ne u Dubrovnik ili u onodobnu Hrvatsku. Dr. Bazalije Pandžić piše da je Dragišić *po* „... svoj prilici već tada bio ... uvjeren o značenju domovine za čovjeka, kako je to kasnije izrazio Dubrovčanima u predgovoru djela *De natura angelica* ...“ (Pandžić 2013: 112). I zaista – u predgovoru knjizi *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima* Dragišić govori i o *patriotskoj ljubavi*: „Dokazano je da je njezina snaga kod svih vrlo velika. Od prirode nas vuče ljubav za našim rodnim zavičajem i sili nas da volimo ona mjesta po kojima smo kao djeca puzali“ (Dragišić, Juraj, *O prirodi nebeskih ... ibid.*). Dragišić, dakle, ostvaruje svoj naum da se vrati u Bosnu pa u predgovoru knjizi *O prirodi nebeskih ...* piše da je „... poslije 33 godine djelomično zbog surovosti neprijatelja, a djelomično zbog ljubavi prema rođacima ponovo potražio nepoznatu domovinu ...“ (Dragišić Juraj, *O prirodi nebeskih ... ibid.*). Pored toga – reći će: „Poslije preokreta u firentinskoj državi prišao sam kajejima nevjernikâ - nevjernikâ, kažem, jer nevjernici upravljaju vjernim narodima – gdje sam otkrio neke svoje rođake“ (Dragišić, cit. prema: Martinović 1998: 218). No, u Bosni je *zatakao novu stvarnost*: Dragišić piše kako je, nasuprot svojoj *ljubavi prema rođacima*, otkrio da je „... izgledao svojoj braći kao stranac i sinovima svoje majke kao tuđinac ...“ (Dragišić, Juraj, *O prirodi nebeskih ... ibid.*).¹⁴ Nije, u svakom slučaju, Juraj Dragišić „... u Bosni ... mogao dugo ostati ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447) – uvidio je „... da se u Bosni ne može nastaniti ...“ (Pandžić 2013: 113) pa, kako piše Zvonko Pandžić, iz „... Bosne početkom 1496. odlazi u Dubrovnik ...“ (Pandži, Z. 2001: 214)¹⁵ u kojem je živio do 1500. godine da bi s *novim okolnostima*, posebno u Franjevačkom redu, bio pozvan da se vrati u Italiju.

¹³ Kada je uhapšen i zatvoren, oduzeta mu je i sva imovina (Urban *ibid.*: 58).

¹⁴ Mirjana Urban donosi drugačiji prijevod ove Dragišićeve rečenice: otkrio je da je „... svojoj braći franjevcima izgledao kao tuđinac, a rođenoj braći stranac ...“ (Urban 1998: 8).

¹⁵ Fra Ivan Nujić publicira *nekonvencionalnu hipotezu*: „Zbog teške političke situacije u dubrovačkom zaleđu i dalje u unutrašnjosti, malo je vjerojatno da je Dragišić iz Dubrovnika išao posjetiti Bosnu i svoj srebrenički zavičaj. Kad govori da se susreo s rođacima i da je bio među svojim, vjerojatno misli na Dubrovčane odnosno na rodbinu koja je, kao i on, bila u izbjeglištvu“ (Nujić 2012: 13).

Odnos prema vlasti

Dok je nakon 1472. godine kao profesor živio u Urbinu, neovisnom vojvodstvu koje se nalazi nedaleko od Pesare, vojvodstvu kojim je „... vladao njegov najslavniji vladar vojvoda Federico III. iz obitelji Montefeltro ... „ (Nujić 2012: 12), Dragišić je „... stekao plemstvo obitelji de Feliciis ...“ (Nujić *ibid.*: 12). U to doba je vladaru Federicu III „... posvetio jedno svoje djelo, a bio je privatni učitelj njegovu sinu Guidobaldu ...“ (Nujić *ibid.*: 12). S tim činovima obezbijedio je, između ostaloga, *urbinatsko građanstvo* (Pandžić 2013: 106) i „... sigurnu ekonomsku bazu ...“ (Nujić 2012: 12) za svoj život te kao *izbjeglica* i *stranac* – *Bošnjak* stekao političku zaštitu onodobne vlasti: više „... nije bio stranac, jer je bio član jedne mjesne obitelji“ (Pandžić 2013: 125). Kasnije je u Firenci, gradu u kojem je, inače, „... stekao velik ugled ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 446) pa je postao i „... regens tamošnjega učilišta već 1488. ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446), Lorenzo il Magnifico „... podijelio pravo građanstva ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446) Juraju Dragišiću. On je, stekavši „... naklonost toskanskoga vojvode i velikog mecene ...“ (Nujić 2012: 12), a vojvoda ga je *posebno cijenio* (Pandžić 2013: 107), „... bio štićenik Lorenza de' Medicija (1448-92) i mentor njegovim sinovima Pietru i Giovanniju (poslije papa Leon X.) ...“¹⁶ A „... obitelj Salviati iz Firenze ... dala .../mu je/... svoje prezime, pa se on otada obično zove Georgius Benignus de Salviati“ (Erdmann-Pandžić 1992: 446): kao „... ugledna plemićka obitelj ...“ (Pandžić 2013: 107) ona ga je, zapravo, „... primila kao člana svoje porodice ...“ (Pandžić *ibid.*: 107). Dragišićev spis „... *Dialectica nova*, logičko djelo koje izlazi iz tiska 1488. godine ... posvećen .../je/... kardinalu Giovanniu, kasnijem papi Leonu X, i njegovom bratu Pietru, zvanom Piero, s kojima je Dragišić njegovao veoma prisne odnose“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447). Prema, zaključimo, uvidima Stipe Ferdinanda Čavara italijanski autor Cezare Vasoli je smatrao da je Dragišić bio „... povezan s moćnicima tadašnjeg vremena ... i dobro upućen u svakojake intrige unutar Crkve i države ...“ (Čavar, nav. prema: Urban 1998: 46): imao je visoke plate, a, naprimjer, Papa Leon X mu je, mada ga nije ga postavio za kardinala, što je Dragišić očekivao, „... osigurao prihode i ugodnu starost: dao mu je posjede u Austriji od kojih je mogao pristojno živjeti“ (Urban *ibid.*: 70).

Nije, međutim, u 15, 16. ili 17. stoljeću *konformistički odnos umnih i obrazovanih ljudi spram vlasti* bio ništa *etički sumnjiv* ili *sporan*: demonstrirao je samo *jednu običajnost* koja je korespondirala s ondašnjim društvenim odnosima. Motivirale su oblikovanje takvog odnosa i, između

¹⁶ Dragišić, Juraj, preuzeto sa: *enciklopedija.hr*.

ostaloga, *finansijske teškoće* s kojima su se suočavali *onodobni* filozofi, umjetnici i naučnici. Ilustrirajmo dejstvo *te motivacije* s dva primjera: govorimo o Mikelandelu Buonarotiju¹⁷ i Galileiju.

Mada je bio cijenjeni umjetnik s brojnim angažmanima, zanimljivo je da Mikelandelo u svojim pismima gotovo opsesivno, a posebno u *poznim* godinama, govori o oskudici u kojoj živi i siromaštvu s kojim pati. Piše, naprimjer, kako je „... kuburio po celoj Italiji; podnosio sam svakojake uvrede; trpeo svakojake oskudice ...“ (Mikelandelo 2004: 11) ili da ne želi da *izgubi vrijeme* „... samo da bih Papi uštedeo dve ili tri stotine dukata na mermeru; ... svakako moram da imam neke koristi“ (Mikelandelo *ibid.*: 14). Traži od pape Lava da dobije „... novac koji mi je ostao, i da budem slobodan ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 21). Mikelandelo *strahuje*: „... s obzirom na to da su vremena ... nepovoljna za moju umetnost, ne znam da li više uopšte treba da očekujem bilo kakvu platu“ (Mikelandelo *ibid.*: 25). Doživljava i *poniženja*: kada je otišao kod pape Julija „... da mu tražim novac, bio sam izbačen iz njegovih odaja; zbog tog omalovažavanja odmah sam napustio Rim ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 26). Mikelandelo *obećava*: „... ako mi daju moj novac, kao što sam rekao, nikada neću prestati da radim za papu Klimenta svim svojim snagama; snage su slabe, pošto sam star: da time ne bih sebi navukao nekakve nevolje, koje bi me lako mogle savladati ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 33). A onda će u jednom trenutku pisati: „Nisam ništa naplatio već evo ima godina dana, i borim se sa siromaštvom: veoma sam usamljen u nevoljama, i toliko ih imam, da me one zaokupljaju više nego što je potrebno, jer ovde nema ko da se brine o meni, jer nemam s čim“ (Mikelandelo *ibid.*: 33). S ogorčenjem tvrdi: „Vidim da mnogi s dve-tri hiljade škuda uloga dignu sve četiri u vis, a ja uz sav moj trud i muku jedva uspevam da se sačuvam od siromaštva“ (Mikelandelo *ibid.*: 42).¹⁸ Živeći –

¹⁷ Mikelandelo Buonaroti „... se rodio u mestu Kapreze (Kazentino) 7. marta 1475. godine (po firentinskom računanju, 6. marta 1474). ... Slomljen bolešću i starošću, umro je 18. februara 1564. Desetog marta iste godine prenesen je u Firencu, gde je sahranjen u crkvi Santa Kroče, a 14. jula održan mu je svečani pomen u crkvi San Lorenzo“ (Mikelandelo 2004: 86). Bio je, prema tome, Dragišić jedno vrijeme *stariji* savremenik Mikelandelov.

¹⁸ Mikelandelo piše o jednoj svojoj *muci*: bio je u *vezi s novcem* i – *klevetan*. Tvrđilo se, naprimjer, u visokim krugovima „... kao da sam se ja obogatio, i da sam oltar pokrao: i šire velike glasine: a ja bih znao da nađem načina da ih smirim, ali nisam u tome dobar“ (Mikelandelo *ibid.*: 42). A „... neke neznalice kakvih na svetu nema kažu da sam lopov i zelenaš“ (Mikelandelo *ibid.*: 42). Otuda uvjerava svoje sagovornike da im piše „... istinu: pred ljudima, a ne kažem da i pred Bogom, sebe smatram za dobrog čoveka, jer nikad nikoga nisam prevario, a još i zato što, da bi se čovek odbranio od nevaljalaca, ponekad treba da poludi, kao što vidite. ... nisam lopov ni zelenaš, nego sam firentinski građanin, sin poštenog čoveka, i nisam tikva bez korena“ (Mikelandelo *ibid.*: 42, 44).

prema njegovim pismima – u oskudici i siromaštvu,¹⁹ nastojao je, kako bi ih sanirao i, svakako, realizirao svoje umjetničke poduhvate, održati *dobre* ili *konformističke* odnose s crkvenim vlastima – s papama i crkvenim dostojanstvenicima kao i s moćnim ljudima iz civilne sfere: iskazuje im, naprimjer, u jednom pismu iz 1549. godine (pisano je u Rimu) „... veliku privrženost ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 52) i obećava da „... ostajem službenik ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 52) tih ljudi. Zna, međutim, i priznati: „... papa Lav i Kliment štitili su me koliko su mogli ... da nije onoga što mi je dao papa Pavle, danas bih umro od gladi“ (Mikelandelo *ibid.*: 42). A u *godinama starosti* znao se pred *nekim moćnicima* i povući: „Ja sam se, da se ne bih borio s onim čija je moć tolika da i vetrove pokreće, povukao, jer sam čovek lagan, i ne bih voleo da me vetar odnese u neku nedođiju“ (Mikelandelo *ibid.*: 55) No, bez obzira na sve probleme povezane sa siromaštvom, i mada je, kako kaže, „... tako star i bolestan ...“ (Mikelandelo *ibid.*: 68), on obećava da neće *iznevjeriti* jer dovršetak *zidanja Svetog Petra* (Mikelandelo *ibid.*: 68) smatra svojom *dužnošću* (Mikelandelo *ibid.*: 69) ne samo prema Papi i Crkvi nego i „... prema Naciji“ (Mikelandelo *ibid.*: 69).

Konformistički odnos spram vlastodržaca kasnije imao je, naprimjer, i Galileo Galilei.²⁰ On je, mada je „... bio vrlo religiozan ...“ (Brooks 2012: 53), u *vanbračnoj vezi* „... na svijet ... donio troje djece ... Majka njegove troje djece ... bila je Galileova ljubavnica Marina Gamba. Galileo, iz do danas nepoznatih razloga, nikad nije oženio Marinu“ (Brooks *ibid.*: 53).

¹⁹ Da li je, međutim, Mikelandelo *zaista živo u siromaštvu*? U *Napomenama uz Mikelandelova pisma*, pisma koje je *priredila* i prevela sa italijanskog jezika Aleksandra Mančić, tvrdi se: „Bio je ... veoma bogat. Prema prijavi imovine iz 1534. godine, pre nego što je bilo šta dobio od Pavla III, Mikelandelo je imao kuću i tri imanja u Setinjanu, imanje u Santo Stefanu de Pocolatiko, dva salaša i kuću u Stradelu, salaš u Rovecanu, tri kuće u Vija Gibelini, kuću u Vija Moca itd. Popis napravljen posle njegove smrti navodi šest ili sedam stotina dukata, a Vazari kaže da je dao bratancu Lionardu u dva navrata po sedam hiljada dukata, dve hiljade Urbinu, a velike sume novca uložio je i u Firencu“ (prema: Mikelandelo *ibid.*: 83).

²⁰ Galileo Galilei, astronom, fizičar i matematičar, rođen je 1564. u Pisi – to je godina kada je umro Mikelandelo. Nakon što je odustao od studija medicine – studirao je matematiku. Dobio je 1592. godine Katedru za matematiku u Padovi. Živo je u Veneciji i Firenci. Počeo je oko 1604. godine proučavati astronomiju. Zastupa i razvija Kopernikovo učenje o heliocentričnom sistemu. Zbog toga je dva puta bio podvrgnut inkvizicijskoj istrazi. Nakon što se odrekao *svoje nauke* po inkvizicijskoj presudi, ostatak života kao zatočenik provodi u svojoj vili u Arcetri. Umro je 8. januara 1642. godine. Katolička crkva ga je rehabilitirala: „... 359 godina poslije procesa protiv Galileija papa Ivan Pavao II. 31. listopada 1992. godine zatražio je oprost i ukinuo presudu inkvizicije protiv ...“ (Tomašević 2008) Galileija, čime je i *službeno* Crkva priznala da je *pogriješila* prema njemu.

Michael Brooks²¹ naziva Galileovu vanbračnu vezu *buntovničkom vezom* i u njoj vidi njegovu, kako kaže, *sklonost ka anarhiji* koja se manifestirala i kroz njegovo „... prkošenje tradicijama Katoličke crkve“ (Brooks *ibid.*: 53). Budući da je, dakle, živio s višečlanom porodicom koju je mimo katoličkih kanona *stvorio* u vanbračnoj zajednici, a za razliku od, naprimjer, Kopernika²² koji je „... cijelog ... života uživao u častima i dokolici, i nikad ga nisu morale brige kako će namaknuti kruha ...“ (Kesten 1956: 14), u finansijskoj oskudici i kako je, s druge strane, imao *snažno htijenje slobode* koja mu je bila potrebna da bi se u komociji bavio naukom, došao je u Firencu i tu tražio podršku u vladarima. Jeste, zapravo, jedna od crta njegove ličnosti i ona *crta* koja u *vannaučnoj sferi* pokazuje njegovu i *moralnu* naklonost prema *pragmatičnom* i *lukavom* odnosu prema ljudima koji imaju vlast. Prije nego što ga je Cosimo II pozvao da dođe na njegov dvor,²³ a on je prihvatio taj poziv, Galileo je odavao različite počasti tom *velikom toskanskom vojvodi* koji je nekada bio njegov učenik. Osim što mu, naprimjer, upućuje svoju knjiga *Nebeska vijest* i prvi dalekozor koji je napravio – njegov „... najodličniji poklon obitelji velikoga vojvode bio je kad je četiri Jupitrova mjeseca nazvao Medičevskim planetama“ (Geymonat 1964: 57). No, koji su „... razlozi vodili Galilea da takvu čast iskaže Cosimu II?“ (Geymonat *ibid.*: 58) Ludovico Geymonat *nudi* objašnjenja: budući da je boraveći u Padovi živio, kao što je rečeno, s porodicom u novčanoj oskudici, on nastoji da ga Cosimo II „... primi u službu, što bi ga napokon oslobodilo i finansijskih nevolja i obaveze predavanja. Jasno je, dakle, čime je uzvišeniji bio poklon, da je tim povoljnije bilo raspoloženje velikog vojvode ...“ (Geymonat *ibid.*: 58). Pored toga – Galileo je bio „... potpuno svjestan otpora na koji su njegova otkrića naišla u naučnome svijetu, pa je pod svaku cijenu tražio način koji će ga u što moguće kraćem vremenu dovesti do toga da nametne opće priznanje svoje istine. Najprikladniji put za ovu svrhu nije mogao biti drugi nego da za svoja otkrića dobije puno jamstvo vladajuće klase, a to su bili dvorovi i crkva. Zato je lukavo, pomoću imena, povezao

²¹ Michael Brooks je „... doktor kvantne fizike, konzultant je časopisa *New Scientist* i autor tjedne kolumne u časopisu *New Statesman*. ... Predavao je na Sveučilištu New York, u Američkom prirodoslovnom muzeju i na Sveučilištu Cambridge“ (Brooks 2012: 317).

²² Nikola Kopernik je (1473–1543) poljski astronom i tvorac heliocentrične *slike* kosmosa. Bio je sveštenik i zemljoposjednik. Nije, međutim, Kopernik „... ostao samo neki teoretičar, nego je postao majstor u mnogim praktičnim djelatnostima, bio je arhitekt, inženjer, administrator, nacionalni ekonom, liječnik, diplomat“ (Kesten 1956: 188).

²³ Pozvao ga je, kako u pismu Galileiju kaže Belisario Vinta, sekretar velikoga vojvode, kao „... prvog matematičara na sveučilištu u Pisi i filozofa presvijetloga velikog vojvode, te da nije obavezan predavati niti boraviti na sveučilištu ni u gradu Pisi, a godišnja plaća iznositi će mu tisuću firentinskih škuda, računajući od njegova dolaska u Firencu ...“ (Geymonat *ibid.*: 58).

sudbinu Jupitrovih satelita s onom moćne medičejske obitelji. Zato je izvršne dalekozore darivao Cosimu II, a malo kasnije svim evropskim knezovima i vladarima“ (Geymonat *ibid.*: 58). Ne mora, naravno, servilni, udvornički, poltronski odnos naučnika, mislilaca i umjetnika prema vlasti biti ništa *zastašujuće protuetično* – pogotovo onda kada takav odnos nema negativne implikacije u njihovom ponašanju prema drugim ljudima. On, ipak, pokazuje da neki *umni ljudi* u sferi nauke, filozofije i umjetnosti nisu *izgubljeni u profanom svijetu* te da nisu bez afiniteta prema korištenju *pragmatične razboritosti i utilitarne lukavosti* koja, svakako, jest u nesuglasju s moralnim integritetom – normativno zamišljenim i entuzijastički *propovijedanim* – istinski religiozne individue, a takav je bio i Galileo Galilei: ponašaju se, dakle, kao i drugi ljudi – ne zaslužuju *oreol uzvišenih, mističnih i ezoterijskih svetaca* bez obzira na osobnu *genijalnost* i *epohalni* doprinos nauci i humanističkim znanostima.

No, za razliku od Mikelandela i Galileija bio je Juraj Dragišić u italijanskom gradovima *stranac-Bošnjak*: i to ga je motiviralo da traži patronatstvo kod vladara i moćnih porodica. On je, zapravo, *poznajući* „... prilike u kojima se našao ...“ (Pandžić 2013: 124), shvatio ili *vidio* „... da je sva vlast, svjetovna i crkvena, bila u rukama pojedinih obitelji, koje su se za vlast otimale. Odatle mu je bilo jasno, da neće moći napredovati i isticati se, ako ga netko sa strane ne pomogne“ (Pandžić *ibid.*: 124). Dragišić je, prema tome, „... bio uvjeren da u tadanjem talijanskom društvu ne može ništa značiti, dok je stranac ...“ (Pandžić *ibid.*: 125), pa je zbog toga, a ne primarno zbog predrasuda prema njegovom bosanskom porijeklu ili njegovog osjećanja „... da se kao Bošnjak ne može dostojno predstaviti u talijanskom društvu ...“ (Pandžić *ibid.*: 125), Dragišić „... osjećao ... potrebu tražiti nekoga, na koga bi se mogao osloniti ...“ (Pandžić *ibid.*: 125): zaštitnike, mecene i patrone nalazio je, razumljivo, u vladarima i moćnim porodicama.²⁴ Bio je *takav* „... odnos vladara i nadarenog filozofa ... u to vrijeme u Firenci uobičajen“ (Pandžić, Z. 2011: 211). A Dragišić je, živeći u „... medičijevskom krugu, upoznao ... i velike ljude onoga vremena ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447).

²⁴ Imao je Dragišić razvijen, recimo tako, *smisao za kulturu zahvalnosti i respekta* prema svojim *patronima* pa će, uzmimo, obraćajući se *zahvalama* Dubrovčanima, znajući, svakako, da njegova riječ neće za njega imati nikakvog praktično-pragmatičnog efekta, ipak, u predgovoru svog djela *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima* reći: „Osjećam, zaista, mnoge obaveze prema knezu i gradu urbinskom, i to ne samo prema Fridrihu i njegovu bratu Oktavijanu i knezu Merkateli, mužu vrlo umnom i neporočnom, nego i prema ovome sadašnjem Gvidi Ubaidu, čiji sam prvi pitomac i učenik teoloških predmeta bio. On je, zaista, kao vojskovođa u ratu najsmjeliji, a u grčkom i latinskom jeziku najučćeniji. Vrlo mnoge obaveze osjećam prema slavnoj kući Medici i cijelom firentinskom gradu“ (Dragišić, Juraj, *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima (Ulomak iz predgovora)*, u: *Izbor tekstova I*, preuzeto sa: *bosnasrebrena.ba*).

„Djeluje nakon 1499. godine, poslije smrti njegovog protivnika generala Nannija, kao biskup, nadbiskup, upravnik učilišta Rimu, profesor u više italijanskih gradova, *veoma aktivni* sudionik 5. Lateranskog koncila /1512-1517/ ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 447) te svjedok i sudionik brojnih intriga i sukoba u vrhovima crkvenih – posebno franjevačkih – vlasti.²⁵ No, *sudbina* njegovih patrona bila je i njegova *sudbina*: nakon sukoba s autoritetima u vrhovima franjevaca i pobune protiv porodice Medeči bio je ekskomuniciran i prognan iz Firence i Toskane,²⁶ a nakon njenog povratka na poziciju vladara i Dragišić se vratio u Italiju.

Četiri odbrane

Elisabeth von Erdmann-Pandžić piše da je Juraj Dragišić „... za svoje vrijeme bio iznimna ljudska i krišćanska pojava. Takve iznimne ljudske vrijednosti i hrabrosti očituju se upravo u tzv. 'oskudnim vremenima'“ (Erdmann-Pandžić 1992: 452). Pokazuju se *takve atribucije* Dragišićeve ličnosti u njegovoj odbrani osoba koje su u onodobna *oskudna vremena* bile proskribirane. Zašto to čini: „Iskustvo dvostrukog progona, iz rodne zemlje Bosne i iz redovničke obitelji u Firenci osnažilo je Dragišića da ustraje u odbrani napadnutih i osumnjičenih onda kad je jednostavnije bilo odšutjeti“ (Martinović 1995: 230). Kako je bio *stranac – tuđinac*, to je i zbog toga Dragišić „... vjerojatno imao posebno istančan osjećaj za ljude u nevolji. To se pokazalo u slučaju Bessariona i Pica ... i Savonarole ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447). Demonstrira se i u *ovim slučajevima*, nazovimo je tako, *etika odvažnosti* u njegovom mišljenju i javnom djelovanju. S pravom se, zapravo, tvrdi da je uočljivo Dragišićevo *usmjerenje* na „... duhovnu odvažnost koja ga nije napuštala cijelog života“ (Martinović 1995: 214).

Bio je kardinal Bessarion, a Dragišić je nakon dolaska Rim bio s njim u kontaktu te „... priznao da mu je Bessarion bio i 'otac i zaštitnik i glavni poticatelj u spoznaji ljudskih i božanskih stvari'“ (Martinović *ibid.*: 214), „... bjeGUNAC iz Grčke, ali i protektor franjevačkoga reda ...“ (Erdmann-Pandžić

²⁵ Svjedoče o tome, između ostaloga, i Dragišićevića sačuvana pisma Pieru de Mediciju – vladao je Firencem nakon smrti oca samo nekoliko godina. Piero je bi prvorođeni sin Lorenza Veličanstvenog – vladara nad Firencem, a Dragišić je bio s njim u bliskim vezama (uvid u *10 Dragiševićevih pisama Pieru* nalazi se u: Pandžić, Z. 2001).

²⁶ Sveta stolica nije mu dala *oprost*: „Odluka iz Rima potvrdila je ekskomunikaciju u svibnju 1494. i zabranila Dragišiću ostanak u .. samostanu, uz gubitak čak i ostalih aktivnih i pasivnih prava u Redu“ (Urban 1998: 57).

1992: 446): on je stigao u Rim „... s kršćanskog Istoka kao nadbiskup Niceje ...“ (Martinović 1995: 214). U Rimu bio je Bessarion „... poznat i po njegovanju platoničke struje u filozofiji i teologiji. On je 1469. bio sastavio spis *Protiv klevetnika Platonova* ... Njega je odmah javno napao stanoviti Georgius od Trapezunta i optužio ga za nimalo bezazlenih 13 heretičkih tvrdnji. Međutim, javno se nitko tada nije bio usudio braniti Bessariona. Učinio je to Dragišić u jednoj *Obrani*, koje se je rukopis kasnije zagubio u Engleskoj. Tom zgodom dobio je od Bessariona i nadimak *benignus – dobroćudni*“ (Erdmann-Pandžić 1992: 446).²⁷

Dragišić je poznavao i čuvenog renesansnog humanistu Pica della Mirandolu. Kada je Pico „... u to vrijeme bio osuđen zbog nekih od svojih '900 teza', i to upravo zbog njegova stava prema tzv. kršćanskoj kabali ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447).²⁸ Dragišić ga brani: on je „... na Lorenzov poticaj trebao prosuditi da li je Picova obrana od optužbi dobro utemeljena, što je on i potvrdio“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447).²⁹

Nakon sukoba oko prijedloga da Dragišić postane *provincijal provincije Toskane*, prevarata u Firenci koji je izveden po zamislima Savonarolinih pristalica, boravka u zatvoru, odluke da bude prognan iz Toskane i neuspjelog pokušaja da se vrati u Bosnu kao svoju *domovinu* dospio je Juraj Dragišić u Dubrovnik: tu odluči da napiše spis kao prilog odbrani Savonarole. Zvonimir Šojat pretpostavlja da je Dragišić svoju odbranu Savonarole „... napisao još u Firenci gdje je bio istraživač vjere protiv heretičke iskrvljenosti, tj. član posebne papinske komisije koja je trebala dati ocjenu Savonarolina učenja“ (Urban 1998: 52). Juraj Dragišić je, kako piše Mirko Breyer, „... po nalogu morao javnim istupima braniti Crkvu, međutim,

²⁷ U djelu *De natura angelica* Juraj Dragišić kaže da je „... imao 23 godine, kada je napisao jedan spis u obranu kardinala Besariona protiv Jure iz Trapezunta“ (Pandžić 2013: 101).

²⁸ U renesansno doba Đovani Piko dela Mirandola (Giovanni Pico della Mirandola, 1463–1494) izdvojio je *ljudsko dostojanstvo* u važnu *figuru* mišljenja i kosmosa vrijednosti. Njegove refleksije o ljudskom dostojanstvu objavljuju se u spisu pod naslovom *Govor o dostojanstvu čovekovu* (Pico della Mirandola, 1994): spis je uvodna besjeda (Mekman 2007: 132) u njegovo djelo koje sadrži 900 teza o filozofskim i humanističkim temama. Pico della Mirandola „... zarekao se da će platiti troškove puta bilo kome u Evropi ko bi bio spreman da dođe u Rim i suoči se s njim u debati. ... Piku dela Miranodili se, međutim, nikada nije pružila prilika ...“ (Mekman *ibid.*: 132) da u takvoj debati, kako je pisao, pokaže „... ne da ja znam puno već da znam stvari koje većina ljudi ne zna ...“ (Piko dela Miranodil, cit. prema: Mekman *ibid.*: 132), jer je Vatikanska komisija „... veliki broj njegovih teza proglasila sumnjivim i otkazala javnu raspravu, nateravši ga da napiše zvanično izvinyenje pre nego što se mirno povuče, prvo u Francusku, zatim konačno u Firencu ...“ (Mekman *ibid.*: 132), gdje je umro u 31. godini života.

²⁹ Svoju odbranu Pica della Mirandole publicira u spisu *Filozofski, kabalistički i teološki zaključci* (Dragišić, Juraj, preuzeto sa: *enciklopedija.hr*).

dogodi se suprotno i on postade Savonarolinim zagovornikom i sljedbenikom“ (Urban *ibid.*: 52). Njemu, dakle, „... Papinska kurija naređuje ... da opovrgne njegove ideje jer su štatile njezinoj vlasti ...“ (Mirta Petrović-Kinder, prema: Urban *ibid.*: 56), ali on se, kako piše Krsto Krstić, „... oglušio na zahtjev kurije ... i priklonio Savonaroli nastupivši u njegovu odbarnu ...“ (Krstić, cit. prema: Urban, *ibid.*: 53). U Dubrovniku, u svakom slučaju, realizira svoj naum: dovršio je ili „... napisao i djelo *Propheticae soludones* (*Proročka rješenja*) ... U toj knjizi Dragišić raspravlja mogućnost proroštva uopće i posebno onoga koji se pripisivao ili poricao dominikanskom propovjedniku Savonaroli“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447).³⁰ Dragišić u spisu hoće da „... dokaže vjerodostojnost Savonarolinih proročanstava i autentičnost Savonarole kao proroka ...“ (Banić-Pjanić 1988: 7), te da je on „... uistinu od Boga poslani prorok“ (Banić-Pjanić *ibid.*: 7). Piše, braneći kao franjevac Savonarolu koji je kao dominikanac bio „... u oštrom sukobu s zvaničnom rimskom crkvom ...“ (Miroslav Pantić, cit. prema: Urban 1998: 53.), između ostaloga, Dragišić kako „... ne samo da nema ništa nedoličnog, nego naprotiv da je skladno i korisno što je Bog poslao k nama nove proroke ... Ti naime kod mene uživaš onaj ugled koji je kod Grka imao Platon, a kod Latina sam Aristotel“ (Dragišić, cit. prema: Urban *ibid.*: 52). Jeronim Savonarola je, prema Dragišićevim uvidima, kao prorok „... poslan da bi 'potvrdio Ivanovo proročanstvo u 18. glavi Otrkivenja' te da bi navijestio obnovu. 'Ta obnova bit će nalik onoj prvobitne Crkve. Doćiće do sveze Krista s njegovom Crkvom, propovijedat će se Evanđelje po svom svijetu, sad će se uistinu naša katolička vjera, što znači svim zajednička i opća nazivati ...'“ (Banić-Pjanić 1988: 7) No, Savonaroli „... pomoći nije bilo. Završio je ... spržen na lomači ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447) 23. maja 1498. godine. Dogodilo se to „... samo mjesec danak nakon izlaska Dragiševićeve odbrane ...“ (Martinović 1995: 220).³¹

Kontroverzna je, međutim, njegova *četvrta odbrana* – odbrana vojvode Francesca della Rovere. Dok je bio biskup grada Cagli, dogodilo se u 1511. godini ubistvo u urbinskom vojvodstvu: Rovera, nećak pape Siksta IV, ubio je u Raveni kardinala Aldosija, „... papinskog izaslanika iz Bologne, koji se

³⁰ Juraj Dragišić će se, piše dominikanac Augustin Pavlović, „... još jednom autoritativno zauzeti za Savonarolu, i to kao biskup na lateranskom saboru (1513.-1517.)“ (Pavlović 1999: 262). Dragišić je, dakle, piše i Stipe Frdinand Čavar, „... branio Savonarolu i nakon smrti, tj. na lateranskom koncilu pred papom Leonom X., izazivajući ljutnju i zavist moćnih“ (Urban 1998: 53). Uz Savonarolu branio je na ovom saboru i Platonovu filozofiju (Urban *ibid.*: 70).

³¹ Dominikanac i svećenik Augustin Pavlović drugačije *datira* pojavu Dragišićeva djela u kojem brani Savonarolu: Dragišićevo djelo *Propheticae solutiones* „... je izašlo u pretposljednjoj, vrlo teškoj godini Savonarolina života u Firenci 1497. godine ...“ (Pavlović 1999: 262).

smatrao odgovornim za okupaciju grada od Francuza ...“ (Urban 1998: 69). A Dragišić „... je držao upitnim intervenirati u korist vojvode. Iz obzira i poštovanja prema obitelji della Rovera bio je sklon umanjiti vojvodinu krivnju, ne toliko da opravda ubojstvo, koliko da odbrani prijatelja i osudi kompromitirajuću politiku kardinala Aldosija“ (Urban *ibid.*: 69). Prema franjevačkom naučniku Baziliju Stjepanu Pandžiću, „... Dragišić je procijenio da se taj čin ne mora bezuvjetno smatrati zločinom, a niti nepravednim napadom, pa je u tom smislu sastavio četvrtu odbranu *Apologeticon seu Defensorium* i upituo ju Juliju II. i kardinalskom Senatu“ (Urban *ibid.*: 69). Papa je oslobodio vojvodu od odgovornosti, dok su, na drugoj strani, piše Pandžić, „... drugi zamjerali Dragišiću zbog ovog pokušaja da opravda ono djelo, općenito smatrano kao ubojstvo. Držali su da je Dragišić to učinio da bi se udvorio duždu, a možda i papi Juliju II.“ (Pandžić, cit. prema: Urban *ibid.*: 69). A neki su njegovu promociju na poziciju nadbuskupa Nazareta „... okvalificirali kao nagradu za ... odbranu della Rovere ...“ (Urban *ibid.*: 70).

Pokazuju se, bez obzira na kontroverze oko odbrane Rovere, naznačene *atribucije* Dragišćeve ličnosti i u njegovom suprotstavljanju *onodobnom semitizmu*.

Dragišićev otpor antisemitizmu

Poznato je: bila je 1492. godina, osim po tome što se smatra godinom Kolumbovog otkrića *Novog svijeta*, „... značajna ... u Španjolskoj i po jednom drugom datumu. 31. ožujka te godine naredi tadašnji španjolski kraljevski par, Isabella i Ferdinand, da svi Židovi moraju u roku od pola godine – slično kao i nešto prije muslimanski Mauri – napustiti Španjolsku ili pak postati kršćani. Taj progon iz Španjolske imao je odjeka i u drugim zemljama, posebice u Italiji i Portugalu, gdje su neki gradovi slijedili španjolski primjer, pa su Židovi bježali, posebice u Osmansko Carstvo, gdje ih je Bajazid II. rado primao. Mnogi su tada došli ... u prvom redu .../u/...Sarajevo, ali i u druge gradove“ (Erdmann-Pandžić 1992: 446). No, kaže Elisabeth von Erdmann-Pandžić, *malo* „... je tko u onodobnoj Europi imao interesa da štiti Židove, a pogotovo hrabrosti da se za njih zauzme kod vlastodržaca. Učinio je to Juraj Dragišić ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446) u najmanje dva navrata. Brani Židove „... u jednom pismu Pieru de' Mediciju, nadvojvodi firentinskom, sinu i nasljedniku Lorenza de' Medicia, koji je umro 8. travnja iste 1492. godine ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446). U tom pismu od 9. siječnja 1493. g. piše Dragišić: „Ovi su me Židovi molili i ja ne

mogu, a da im ne pomognem (...). S njima uistinu suosjećam ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 447).³²

Brani kao sedamdesetogodišnjak Židove i u jednom spisu iz 1517. godine „... koji se odnosi na pokušaj paljenja Talmuda i drugih židovskih knjiga u Njemačkoj“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 446). U Njemačkoj su u kontekstu antisemitizma „... mnogi *bili mišljenja*, posebno se isticao bivši Židov Pfefferkorn, da se Židovi ne obraćaju zbog Talmuda i drugih židovskih knjiga. Stoga je trebalo Talmud zaplijeniti i zapaliti, što bi, navodno, bio preduvjet općeg obraćenja Židova“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448). Nakon što je povukao *naredbu* svim Židovima „... da predaju sve svoje knjige osim Staroga zavjeta (Tora) ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448), a one „... koje bi bile protukršćanske mogao je Pfefferkorn u nazočnosti župnika i dva odvjetnika uništiti ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448), Car je naredio da se „... zatraži mišljenje raznih učenjaka o ovom pitanju ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448), odnosno o *kriterijima* na osnovu koji bi se moglo „... ustanoviti koje su židovske knjige protukršćanske, a koje ne ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448). Istupio je svojim mišljenjem (potpisao ga je 6. listopada 1510. godine) Johannes Reuchlin: kao *jurist* „... pokušava on prikupiti argumente u korist Židova ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448). On je, zapravo, „... u osnovi nijekao da između kršćanske i židovske tradicije stoji nepremostiva suprotstavljenost; polazio je od teze da se te dvije religije prožimaju i nadopunjuju. Uz kršćanstvo i židovstvo isto tako dolazi i islam ... Reuchlin je dakle bio protiv paljenja, a Židovi su svoje knjige dobili natrag između ožujka i lipnja 1510.“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 448). Na insistiranje inkvizitora Jakoba Hochstratena, a on je tražio da se ispita njegova *pravovjernost*, papa Leon X formira komisiju da rasvijetli *slučaj Reuchlin*: bio je u komisiji i nadbiskup Juraj Dragišić. Branio je stanovišta Johannesa Reuchlina pa je, naprimjer, pokazujući svoje „... humanističko nadahnuće ...“ (Martinović 1995: 228), govorio: „Ali dok one /koji su izvan Crkve/ podnosimo, i knjige kojima se služe morali bismo podnositi“ (Dragišić, cit. prema: Martinović *ibid.*: 228). Pored toga – tvrdio je da u *jevrejskim knjigama* „... nema ništa što bi bilo protukršćansko. To je ujedno značilo da i Talmud nije protukršćanska knjiga. Dragišiću su se priključili svi članovi komisije osim jednoga“ (Erdmann-Pandžić 1992: 448). Juraj Dragišić „... je zacijelo radio za Reuchlinovu stvar u Rimu, ali je isto tako nakon one odluke komisije napisao i spremio caru u Njemačku jedno djelo ... posvećeno je samom caru Maksimilijanu ...“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 450): u njemu

³² Elisabeth von Erdmann-Pandžić će reći: „Koji su to Židovi bili, mi ne znamo. To naravno nisu morali biti Židovi iz Španjolske, iako su u isto vrijeme neki talijanski gradovi po španjolskom uzoru počeli protjerivati Židove. ... Isto tako ne znamo što je Dragišić za njih učinio ili napisao. Ostaje samo podatak da je sa Židovima suosjećao i da je za njih nešto htio poduzeti, a utjecaja je svakako, barem u Firenzi, imao“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 447).

pokušava „... osnažiti Reuchlinovu teološku argumentaciju. Ovo je zacijelo učinio stoga što je odluka za ili protiv Talmuda ujedno značila i za ili protiv Reuchlina“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 450). Sukobi su okončani tako da je Papa Leon X „... po prvi put dopustio da se tiska čitav Talmud“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 450).

Fra Ivan Nujić piše da se Juraj Dragišić, zauzimajući se za J. Reuchlina, „... u sporu protiv antisemitski nastrojenih kölnskih dominikanaca borio za dostojanstvo hebrejskoga jezika i čuvanje hebrejskih svetih spisa ...“ (Nujić 2012: 13). A Elisabeth von Erdmann-Pandžić kaže: „... usuđujem .../se/... ustvrditi da je za prvotisak Babilonskoga Talmuda, barem neizravno ili jednim malim dijelom ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 451), zaslužan i Juraj Dragišić. No, sa svojim protivljenjem semitizmu u hrišćanstvu Juraj Dragišić je „... slično kao i Reuchlin, ... dugo vremena ostao jedna od velikih iznimaka u kršćanskome poimanju odnosa prema Židovima. Za relaciju možemo spomenuti Erazma Roterdamskoga, koji je za volju kršćanskog mira bio spreman žrtvovati i Stari zavjet, a ne samo Talmud“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 451). Razgovijetno je, zapravo, ono „... što je bila konstanta u njegovu pristupu prema Židovima i njihovoj tradiciji: židovstvo i njegova tradicija su od velike koristi, a to posebice vrijedi za Talmud i općenito židovsku pisanu tradiciju. U isto je vrijeme to za Dragišića značilo da se mora usprotiviti njihovom proganjanju. On je to i učinio i po tome je sigurno mogao biti i uzorom kasnijim naraštajima sve do današnjih vremena“ (Erdmann-Pandžić *ibid.*: 452). Njegovo *držanje u slučaju Reuchlin*, s druge strane, „... ostavlja svoju filozofsku oporuku humanista, posvjedočujući namjeru da pojedinačne primjere razmatra konkordistički, u svjetlu izmirenja svjetskih religija, videći u tomu mogućnost izlaska iz krize prouzročene društveno-političkim i vjerskim sukobima“ (Schiffler-Premec 1993).

Teološko-filozofska misao

U svom literarnom opusu Dragišić „... tematizira spoznajno-teorijsku, antropološku, eshatološku, moralno-etičku i logičku problematiku, izgrađujući vlastitu teoriju o čovjeku, Bogu i svijetu. Priklanjajući se modernim strujama mišljenja, on ostaje spekulativno u okvirima skolastičkog naučavanja, nastojeći pomiriti tomistički intelektualizam i skolastički voluntarizam.“³³ A studij „... platonovske i aristotelovske filozofije, hermetičkih i mističkih spisa, profetološko-astrološke tradicije

³³ *Dragišić, Juraj*, preuzeto sa: *enciklopedija.hr*.

mišljenja, bit će osnovom njegova učenja o renovatio, tj. ideje o obnovi kršćanstva koja zaokuplja humaniste“ (Schiffler-Premec 1993). Izučavao je i *tomizam* koji su slijedili dominikanci i *skotizam* „... kojeg su nosioci bili franjevci ... na oba ta smjera gleda kao neovisan mislilac ... oba ta smjera nastoji dovesti u sklad“ (Pandžić 2013: 124). Tumači njegove teološko-filozofske misle smatraju da je on, zapravo, slijedio *srednji put*: „Odgojen u okvirima krutog skolastičkog svjetonazora koji je ostavio neizbrisiv trag, noseći breme naslijeđa svoje Bosne, iz koje je silom istrgnut, podnijevši i sav teret izbjeglištva, te težeći reformama (kojima je vrijeme tek nadolazilo), odabrao je ... neutralni put, kako bi pomirio sve suprotnosti u sebi i oko sebe“ (Urban 1998: 31). A italijanski autor Cesare Vasoli smatra da Dragišić, *pomirivši tomizam i skotizam i uspostavljajući* „... ravnotežu između istine predznanja i slobodne volje ...“ (Schiffler *ibid.*: 183), pokazuje svoja „... nastojanja oko ujedinjenja svih vjera u krišćanstvu ...“ (Schiffler 1991: 183). Usto, Cesare Vasoli predstavlja Dragišića kao autora s „... isključivo teološkom i dogmatskom ortodoksnosću ...“ (Schiffler *ibid.*: 183) i „... vjerna i pobožna kršćanina, razborita teologa koji ni u jednom slučaju u politički nesigurnim vremenima ne dotiče temu papine svetosti ...“ (Schiffler *ibid.*: 184). No, braneći Savonarolu, on je, ako je znao za njegova politička htijenja, recimo to uzgred, *faktički* otkazao poslušnost Papi. Bio je, međutim, Dragišić i pod uticajem onovremenog *duha humanizma*: „... premda je Dragišić pisao u duhu crkvenih škola, njegova izaganja jasno pokazuju uticaj humanističke škole: raspravljanje u obliku dijaloga i latinski izrazi, koji jasno svjedoče, da je čitao humanistička djela“ (Pandžić 2013: 124).

Juraj Dragišić se, dakle, preokupirao različitim teološko-filozofskim problemima. Piše, osim o navedenim temama, naprimjer, u Dubrovniku na osnovu dijaloga sa dubrovačkim građanima spis o *anđelima i proroštvu*.³⁴ No, piše i djela koja se bave logikom – takva je knjiga *Dialectica nova*. A „... 1520. godine objavljeno mu je glavno logičko djelo“ (Erdmann-Pandžić 1992: 447): nazvao ga je „... *Nova i stara pravila dijalektičkog umijeća* ... posvećeno .../je/... pitanjima logike, priređeno je u Dubrovniku a objavljeno u Rimu.“³⁵ Raspravlja Dragišić i „... o ljudskoj slobodi i vjeri, božanskom intelektu, milosti i predestinaciji ...“ (Schiffler-Premec 1993).

Pisao je, dakle, i o problemu *slobodne volje*. Ukazaćemo na neke komponente njegovih pogleda na ovaj problem. Raspravljaajući u spisu u kojem brani Savonarolu o problemu „... mogućnosti sigurnog znanja

³⁴ To, podsjetimo, djelo, objavljeno 1449. godine, jeste „... dijalog *O naravi nebeskih duhova koje zovemo anđelima* ...“ (Dragišić, Juraj, preuzeto sa: enciklopedija.hr).

³⁵ Dragišić, Juraj, preuzeto sa: enciklopedija.hr.

budućeg kontingentnog i slobodne ljudske volje ...“ (Banić-Pjanić 1988: 7), Dragišić, „... držeći se svojih učitelja, napose Scota, čije stavove u gotovo svim svojim spisima nastoji pomiriti s onim Tome Akvinskog ...“ (Banić-Pjanić *ibid.*: 154), potencira da će on „... ispovijedati i slobodu naše volje i tvrditi da sam Bog sigurno zna što će ova htjeti ...“ (Banić-Pjanić *ibid.*: 12). Dragišić, prema tome, smatra, tumači se tako njegova misao, „... da vječna nepromjenjivost i sveznanje Božje, čak i kad su u pitanju budući događaji, ni najmanje ne ništi slobodnu volju čovjekovu“ (Martinović 1995: 215). Slijedi, nadalje, Dragišić „... nauk Dunska Scota o prednosti volje pred razumom u opisu čovjekovog djelovanja, dokazivao .../je/... da su volja i razum vrsno različite moći duše, dapače ponudio je izvorna obrazloženja o prvenstvu volje. Tako je nastao njegovo osobit nauk o čovjeku ...“ (Martinović *ibid.*: 215): Ivica Martinović kaže da *možda* „... najprorodniji Dragišićević uvid kojim se utemeljuje takva antropologija glasi: 'Odatle je volja najviše čovjek'“ (Martinović *ibid.*: 217). Smatrao je, dakle, da „... je volja kao moć duše uzvišenija od intelekta ...“ (Šojat 1976: 42): a ono, tako tumači njegovu misao Zvonimir Kornelije Šojat, „... po čemu se volja nalazi iznad intelekta jeste sloboda ili vlast po kojoj je čovjek gospodar svojih čina; iz te vlasti proizlazi odgovornost i moralnost njegovog čina“ (Šojat *ibid.*: 43).

Stalo mu je, prema tome, da – i to u kontekstu *svoje antropologije* ili nauke o čovjeku u kojoj se, mada je volja superiornija, ipak, volja i razum, piše Dragišić, kao „... dvije stvarnosti međusobno uključuju ...“ (Dragišić, cit. prema: Šojat *ibid.*: 48)³⁶ – u vezu dovede slobodnu volji i moralno djelovanje čovjeka: ono – prema njegovom djelu *Fridericus, De animae regni principe* – pokazuje „... uzvišenost volje koju on želi naglasiti ...“ (Šojat *ibid.*: 41). Za Dragišića, kako piše Zvonimir Šojat, *dostojanstvo čovjeka* „... temelji se ponajviše na vrijednosti volje i njezina slobodnog i moralnog djelovanja ...“ (Šojat *ibid.*: 43): otuda, tvrdi Dragišić, „... volja u moralnome čovjekovu djelovanju nadvisuje intelekt“ (Šojat *ibid.*: 43). A *definirajući volju*, Dragišić će u djelu *Fridericus* ... pisati: „Volja nije ništa drugo do jedna moć duše što ju je u nama Bog stvorio, po kojoj smo slobodni i gospodari svojih čina ...“ (Dragišić, cit. prema: Šojat *ibid.*: 47). Eksplicitno će definirati i slobodu: „Sloboda nije ništa drugo ... nego gospodstvo ili vlast odnosno moć postavljanja ili izvođenja svog vlastitog čina. ... Sloboda jest neka sposobnost raditi na ovaj ili na onaj način“ (Dragišić, cit. prema: Šojat *ibid.*: 55). U kontekstu *takvog poimanja slobode* kod Dragišića volja kao moć koja stoji u odnosu supremacije prema razumu omogućava moralnost: u njegovim uvidima „... moralnost ljudskog čina stvarno ovisi o volji, dok o moralnosti

³⁶ S tim gledištem Dragišić „... brani Skotovu tezu koja kaže da se volja ne protivi intelektu, nego da htijenje uključuje spoznavu“ (Šojat *ibid.*: 49).

ovisi sve dostojanstvo čovjeka“ (Dragišić, cit. prema: Šojat *ibid.*: 59). U Dragišićevom mišljenju, dakle, samo slobodna volja osigurava moralnost čina i djelovanja s kojima se postiže *blaženstvo* kao najviše dobro. Stoje, prema tome, kod Dragišića u simbiotičkoj vezi sloboda, slobodna volja, moralnost i ljudsko dostojanstvo pa će, naprimjer, pisati: nijedan „... ljudski čin nije podložan krivnji ili osudi, osim ako je povezan s činom volje ... jedino volja može grijehiti i zasluživati; niti ima bilo koje od ostalih kreposti bez volje. ... Ako se zaniječe slobodna volja, time se niječe cijela moralna filozofija; nestaje savjeta i svih pobuda. Nitko ne zaslužuje kaznu niti nagradu“ (Dragišić, cit. prema: Šojat *ibid.*: 60).

Budući da „... poimanje slobode ... zauzima središnje mjesto ...“ (Šojat *ibid.*: 43) u Dragišićevoj *teoriji o volji* i kako kod njega nalazimo preferenciju slobodne volje kao supstancijalne osnove čovjekove moralnosti, to savremeni interpretatori njegove misli tvrde da *takva aksiologija* svjedoči kako on unutar teologije razvija svoju *humanističku viziju* i, između ostaloga, tako što recipira, uz gledišta tradicionalnih autoriteta u filozofiji i teologiji poput Platona, Aristotela, Akvinskog ili Skota, uticaje stanovišta renesansnih humanista, a u njihovom svjetonazoru sloboda jest na tronu vrijednosti. Otuda se i kaže kako se kod Dragišića ne radi o cjelovitom i eksplicitno „... humanističkom disputu u pravom smislu riječi, nego više o naglasku koji je uvjetovan humanističkim vremenom i duhom“ (Šojat *ibid.*: 63).

Zaključni akcenti

Budući da nije rođen na tlu onodobne ili savremene Hrvatske nego u Bosni, kako, s druge strane, nije zabilježeno da je govorio o svom *osjećanju hrvatstva*, a da je Bosnu, a ne Hrvatsku, doživljavao kao svoju *domovinu* te da su u doba njegovog odrastanja stanovnici Bosne sebe nazivali *dobrim Bošnjanima*, to *valja* prihvatiti, a to u ovom tekstu i činimo, ono što kaže Elisabeth von Erdmann-Pandžić: on je Bošnjak ili, recimo, *dobri Bošnjakin* iz Srebrenice. U skladu s tim gledištem *valja* Juraja Dragišića *vratiti* u kulturnu historiju Bosne i Hercegovine i tretirati ga njenom *značajnom* i *znamenitom figurom*. Neće, otuda, bez razloga fra Ivan Nujić reći da je Juraj Dragišić *europski humanist iz Bosne* (Nujić 2012: 11). A za Marka Josipovića sa Vrhbosanske visoke teološke škole iz Sarajeva *biješe* na „... području filozofije ... zacijelo najistaknutiji sin bosanske grude ...“ (Josipović 1994: 349) franjevac Juraj Dragišić. Kao *sina bosanske grude*, *Bosanca*, *Bošnjaka* i *bosanskog franjevca* svrstavamo Juraja Dragišića u historiju bosanskohercegovačke društvene, političke, filozofske i teološke misli.

Mirko Marjanović piše da je Juraj Dragišić bio *čovjek* „... jakih domoljubnih osjećanja prema rodnoj grudi“ (Marjanović 2001), Jeste, vidjeli smo, njegovo *jako domoljublje* – domoljublje prema Bosni. Na osnovu jedne njegove bilješke o patriotizmu pokazano je kako u *patriotskoj ljubavi* vidi *zagonetnu i veliku snagu* te nešto *prirodno* koje kod njega i drugih ljudi pobuđuje ljubav prema zavičaju te zemlji rođenja, djetinjstva i odrastanja. Jeste, svakako, u Dragišićevoj aksiologiji *patriotska ljubav važna vrijednost*. Otuda ćemo reći: među vrijednostima koje nalazimo u Dragišićevom literarnom opusu i koje zaslužuju da budu memorirane s uvažavanjem u historiji socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini nalazi se *respekt osjećanja patriotizma i njegov patriotizam prema Bosni*.

U njoj, svakako, imaju mjesta kako druge vrijednosti tako i njegova teorijska gledišta. Izdajamo i apostrofiramo neke i neka od njih. Jeste, uzmimo, njegovo *iskustvo izbjeglištva* iskustvo koje odjekuje i u savremenosti. Može, zapravo, subdisciplinarna sociološka, politološka i socijalno-psihološka nauka o migracijama, kad bi to htjela, u njegovom *umijeću adaptacije* kao umijeću *stranca-Bošnjaka* naći podsticaj za istraživanje *umijeća ponašanja* brojnih bosanskohercegovačkih izbjeglica, prognanika i migranata: kao što je Dragišić potražio i pronašao *onodobne* mogućnosti adopcije i integracije u formi konformističkog odnosa spram vlasti i bivstvovanja pod njenim patronatstvom, što mu je osiguravalo status građanina i političku te ekonomsku zaštitu i potporu, tako su i savremeni emigranti iz Bosne i Hercegovine prinuđeni da stiču različita *umijeća* kojima će obezbijediti *prihvatanje* u zemljama u koje su dospjeli te život koji će biti dostojan čovjeka i u skladu s ljudskim pravima.

U kontekstu savremenih nauka koje tematiziraju odnose između inteligencije, društva, vlasti, angažiranosti i kritike³⁷ odjekuje inspirativno Dragišićeva, tako smo je, nazvali *etika odvažnosti*. Vidjeli smo: pokazivala se ona u obliku odbrane onih koji su *napadnuti* i *proskribirani*. Nije, dakle, takav profil angažiranog i moralno odgovornog intelektualca u savremenom svijetu deaktualiziran, naprotiv, on je sasvim savremen utoliko što se može shvatiti i kao *normativna slika* intelektualca – *slika* koja govori o tome kakav on *treba biti* pogotovo ona kada se suočava s progonima i anatemiziranjem humanističke i naučne inteligencije u savremenim državama. Vrijednost *ovakvog suda* ne umanjuje ni to što se Dragišić nije obazirao na – po njegovu reputaciju nepovoljne – implikacije njegove odbrane Rovere, nećaka pape

³⁷ Jedna *starija*, ali, svakako, aktualna, rasprava o tim odnosima nalazi se, naprimjer, u: Supek, Rudi (1971) *Humanistička inteligencija i politika*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta.

Siksta IV, u *onodobnoj javnosti* ni, s druge strane, to što je u odbrani proskribiranih napravio *jedan previd*: nije možda pojmio da teološka odbrana Savonarole znači implicite i odbranu njegovih fanatičnih i retrogradnih političkih stajališta.

Stoji, zapravo, pitanje: kada je Dragišić branio Savonarolu – da li je *stvarno* znao *koga* je branio? Pitanje, vidjećemo, nije bezrazložno. U savremenim apologijama Savonarole predstavlja se on, piše, naprimjer, tako Mirta Petrović-Kinder, kao *propovjednik siromašnih* (Petrović-Kinder, prema: Urban 1998: 56) i *zaneseni dominikanac* (Petrović-Kinder, prema: Urban *ibid.*: 56) koji u Firenci „... ustaje protiv tamošnjeg društva, pokvarenosti, idolopoklonstva ...“ (Petrović-Kinder, prema: Urban *ibid.*: 56). On se, usto, unutar dominikanskih tumačenja predstavlja kao dominikanac koji se „... isticao ... znanjem i skromnošću, te zagovaranjem crkvene obnove“ (Gavranović 2013). No, *danas* „... znamo da je Savonarola doduše živio isposnički i nastupao iskreno, ali i da je bio zaneseni fanatik, koji je u borbi protiv stvarnog zla uništavao i neka istinska dobra.“³⁸ To *destruktivno* o kojem govori Ignacije Gavran pokazuje se i u sferi onovremene politike – u njegovim političkim aspiracijama i njegovom političkom aktivizmu. Jednu *sliku* politike koju je pod *plaštom religije* i *svojih proricanja* propovijedao Savonarola nalazimo i kod Makijavelija: bio je on njegov savremenik, ponekada je bio prisutan na njegovim propovijedima i *pratio* je te analizirao *metode* koje je prakticirao u političkom djelovanju.

Damir Grubiša piše da Makijaveli u pismu (od 9. marta 1498. godine) Ricciardu Becchiju, poslaniku Firentinske Republike kod pape Aleksandra VI Borgie, „... prvi put demistificira demagogiju Girolama Savonarole i ogoljuje njegovu političku, interesnu pa tako i klasnu suštinu“ (Grubiša 1987: 31). Jesu, zapravo, *objekt* Savonarolinih napada, proskribiranja i anatema „... pripadnici firentinske građanske klase koji stvaraju i svoj sistem vrijednosti, kojima se opire Savonarola sa svojim pristašama“ (Grubiša *ibid.*: 31). Makijaveli, *prikazujući* Savonarolin politički profil „... u kontekstu borbe za vlast, koju Savonarola umješno maskira vjerskim simbolima i šiframa ...“ (Grubiša *ibid.*: 31), naglašeno govori o *metodi* kojom se Savonarola služi u propovjedničkoj agitaciji za svoje političke ciljeve. U Makijavelijevim uvidima Savonarolina „... metoda je klasična metoda ideološke isključivosti i crno-bijele podjele na pristaše i protivnike ...“ (Grubiša *ibid.*: 31). Makijaveli je, zapravo, zapazio da Savonarola u svojim propovijedima vrši, kako kaže, *veliko zastrašivanje* tako što s fanatizmom tvrdi da su „... njegovi sljedbenici izvrsni ...“ (Machiavelli 1987: 45), dok su

³⁸ Gavran, Ignacije, *Fra Juraj Dragišić (1455-150.)*, preuzeto sa: *bosnasrebrena.b/v2010*.

njegovi protivnici „ ... vrlo pokvareni ...“ (Machiavelli *ibid.*: 45): razvrstava ih, pritom, u „... dvije vojske, jednu koja se bori pod Bogom, a to su on i njegove pristaše, i drugu pod đavolom, a to su njegovi protivnici“ (Machiavelli *ibid.*: 46). U svojoj agitaciji koristio je Savonarola i produkciju straha od tiranije te, naprimjer, *zastašuje* građane Firence „... plašeći ih imenom tirana ...“ (Machiavelli *ibid.*: 47) – *kudi* tom etiketom *svoje protivnike* (Machiavelli *ibid.*: 47), a u stvarnosti „... nudi svoju tiraniju, ono što će u povijesti biti nazvano kao posljednji srednjovjekovni otpor renesansi“ (Grubiša 1987: 31). Sklon je, međutim, pridržavajući se *realpolitičkog rezona* protivnike *pretvarati* u *saveznike*: kada je, zapaža Makijaveli, Savonarola osjetio da dobija naklonost građana Firence i „... da se više ne treba bojati svojih protivnika ...“ (Machiavelli 1987: 47), jer je vlast grada (Sinjorija ili Vijeće grada) „... pisala papi u njegovu korist ...“ (Machiavelli *ibid.*: 47), onda ih „... nagovara na započeti savez, ne spominje više ni tiranina ni njihove opačine, nego ih sve nastoji ujediniti protiv vrhovnog svećenika ...“ (Machiavelli *ibid.*: 48) – protiv Pape: *i tako*, zaključuje Makijaveli, „... po mom mišljenju, on se udvara vremenu i laska mu svojim lažima“ (Machiavelli *ibid.*: 48).

Što je *rezultat* politike koju je *propovijedao* Savonarola? Nakon njegovog upada u Italiju, predala je vladarska porodica Medici vlast francuskom kralju Karlu VIII, a Savonarola je, kako piše dominikanac fra Ivan Gavranović, vidio u njemu „... preporoditelja Firence i rušitelja obitelji Medici ...“ (Gavranović 2013.): Veliko vijeće Firence (imalo je 3200 članova) zaista *ruši* ovu porodicu s vlasti i „... na Savonarolin poticaj, proglašava Isusa Krista Kraljem firentinskog puka. Sva sloboda mišljenja i djelovanja donesena humanizmom i renesansom, zamijenjena je teokracijom i božanskim zakonom“ (Gavranović *ibid.*). Savonarola je, nadalje, piše fra Ivan Gavranović, od francuskog kralja Karla VIII, nakon što je zauzeo Firencu, „... tražio ... da preuzme inicijativu i sazove opći crkveni sabor i svrgne papu Aleksandra“ (Gavranović *ibid.*). Uslijedile su represivne akcije pape Aleksandra VI: „... tjera Savonarolu u jednu udaljeniju provinciju ...“ (Gavranović *ibid.*), a onda, budući da nije njegov progon uspio, *potpuno zabranjuje njegove javne nastupe* (Gavranović *ibid.*). Savonarola je neposlušan te nastavlja s napadima na Aleksandra VI optužujući ga za „... simoniju, korupciju i raskalašenost ...“ (Grubiša 1987: 44), pa je Papa *zaprijetio*, a ta je prijetnja *uplašila finansijsku i trgovačku oligarhiju* u Firenci (Grubiša *ibid.*: 45), „... da će kazniti cijelu Firencu interdiktom ukoliko ne obuzdaju Savonarolu, nakon čega su ga neprijatelji, s još dvojicom subraće 7. travnja 1498., uhitili i izveli pred sud. Nakon što su ih okrutno mučili, bili su osuđeni na smrt 22. svibnja 1498. Dan poslije bili su obješeni, zatim su spalili njihova tijela i bacili pepeo u rijeku

Arno“ (Gavranović 2013). Figurira i drugačije objašnjenje njegove detronizacije i njegovog smaknuća koje ne operira primarno prijetnjama Pape. Bili su protivnici Savonarole *ujedinjene* „... pristaše Medičijanaca, bogati građani kojima je protupapska politika Savonarole sprečavala trgovinu izvan Firence, i inteligencija – umjetnici, književnici i učeni ljudi, koji nisu podnosili vjerski fanatizam i asketizam što ga je propovijedao Savonarola, obarajući se na modernu umjetnost kao izvor ljudske izopačenosti“ (Grubiša 1987: 44). Budući da, zapravo, kaže Damir Gubiša, *hedonistički* „... duh renesanse nije mogao podnijeti restauraciju srednjovjekovnih vrijednosti i teokraciju ...“ (Grubiša *ibid.*: 44), to je Savonarola „... svrgnut s vlasti (iako formalno nije obavljao nijednu političku funkciju, ali je sa svojim propovijedima i govorima harangirao svoje pristaše koji su njegovu volju provodili u tijelima Republike), uhapšen, mučen i spaljen na lomači ...“ (Grubiša *ibid.*: 44).

Vidjeli smo: politika koju je Savonarola prakticirao manifestirala se u, naprimjer, oslanjanju na pakt s stranom vojnom silom oličenom u francuskom kralju Karlu koga on poziva da sudjeluje u ozbiljenju njegovih politički aspiracija: one se demonstriraju u njegovu htijenju nasilne abdikacije Pape, rušenja vladavine porodice Medici, *ukidanja* republikanskog poretka u Firenci, instaliranja teokratskog režima i sl. Dragišić je iz *iskustva* znao za njegove političke ambicije i djelatnosti: nakon prevrata u Firenci koji su izvršile pristalice Savonarole i zatvora u koji je dospio njihovom akcijom, Dragišić je bio proganjan iz Italije. Otuda i italijanski autor Cesare Vasoli 1989. godine piše „... o dobroj Dragišićevoj informiranosti u političkim i vjerskim borbama u Firenci i Savonarolinim proricanjima i programu ...“ (Schiffler 1991: 183). No, Vasoli kaže da se „... suzdržava od zaključka o tome koliko je Dragišić bio pod uticajem Savonarolina političkog programa ...“ (Schiffler *ibid.*: 183), ali smatra da „... teolog Dragišić svoju odbranu Savonarole ... transformira u apologiju profetske spoznaje, vođene 'svim svetim uljem skolastičke discipline' (C. V.)“ (Schiffler *ibid.*: 183). Ostaje, zapravo, zagonetno: *teško je povjerovati* da bi Dragišić pod formom *čiste teološke* podrške njegovim proričkim sposobnostima i neovisno od osobnih iskustva s nasilnošću njegovih pristaša podržao Savonarolinu nasilnu detronizaciju porodice Medici budući da mu je ona dala građanstvo te pružila svaku *zaštitu – potporu* i kojoj, kao što smo vidjeli, u dubrovačkom spisu o Savonaroli izražava *zahvalnost*. Zagonetno je i to kako je uspio Dragišić izdejstvovati svoju rehabilitaciju u Firenci, a jedno moguće objašnjenje *tog uspjeha* nalazimo kod G. C. Garfagninija: mada po njegovim mišljenju njegovo „... djelo o vrijednosti i značenju profetske spoznaje proizlazi iz Dragišićeva sukoba s historijskom i institucionalnom zbiljom vremena ...“ (Schiffler 1991: 184), ističe u svojoj

studiji italijanski autor G. C. Garfagnini, govoreći o odnosu između Dragišića i Savonarole, kako se, ipak, Dragišić „... veže uz postojeću instituciju te 'nije slučajno da jedan završava osuđen na lomaču, a drugi kao nadbiskup' (G. C. G.)“ (Schiffler *ibid.*: 184).

Nije nikada nakon holokausta u Drugom svjetskom ratu iz javnog života, političke sfere i intelektualnih krugova nestao *antisemitizam*. Mada mnoge evropske zemlje zakonom zabranjuju njegovo *negiranje*, neorasizam se, naprimjer, unutar *kvazinauke o historiji* javlja i u obliku eksplicitnog ili mimikriranog *poricanja holokausta*. To je *poricanje* „... sve ... izraženiji fenomen još od konca sedamdesetih godina 20. stoljeća. Devedesetih je godina agresivnost poricatelja holokausta već bila toliko izražena da je zabrinula mnoge znanstvenike“ (Fritze 2013: 10). Otuda je, naprimjer, kako piše Ronald H. Fritzie,³⁹ na „... sastanku u prosincu 1991. Vijeće Američkog društva ... donijelo ... kratku, ali snažnu i nedvosmislenu rezoluciju u kojoj je stajalo: 'Vijeće Američkog društva povjesničara snažno osuđuje zabilježene pokušaje poricanja holokausta. Nitko od ozbiljnih povjesničara ne dovodi u pitanje postojanje holokausta“ (Fritze *ibid.*: 10). Ako imamo u vidu *živi antisemitizam* u savremenom svijetu, onda možemo reći: mada je izrečen u onodobnom *jednokratnom* historijskom kontekstu, u kontekstu rasprava o odnosu između hrišćanstva i judaizma te njegovih *svetih knjiga* i povodom konkretnih antisemitskih akcija u Njemačkoj protiv Talmuda, i mada ga, s druge strane, ne treba tretirati kao dokaz da je „... Dragišić, kao uostalom ni Reuchlin, bio zastupnik današnjeg poimanja tolerancije ...“ (Erdmann-Pandžić 1992: 451), jeste *protuantisemitski stav* jednog Bošnjaka kao teologa, filozofa i humaniste *izuzetna vrijednost* koju historija socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini treba pamtiti i respektirati.

Rasprave o slobodnoj volji imaju svoju višemilenijsku historiju: započinje ona na evropskom tlu s antičkom filozofijom, a u njoj je problem slobodne volje bio kao preokupacije posebno izražen kod stoika.⁴⁰ Kasnije o slobodnoj volji raspravljaju brojni hrišćanski teolozi poput T. Akvinskog, Anzelma, D. Skota, i dr. I savremena nauka o čovjeku raspravljaju o pitanju: postoji li *stvarno* slobodna volja. Posebno se *neuronauka* bavi ovim pitanjem: oblikuje

³⁹ Ronald H. Fritzie je „... rođen 1951. godine, američki je enciklopedist, povjesničar i pisac poznat po kritici pseudopovijesnih ideja. Magistrirao je na Državnom sveučilištu u Louisiani, a doktorirao na Sveučilištu Cambridge 1981. godine. Radio je na Sveučilištu Lamar u Beaumontu te 2001. godine na Sveučilištu Central Arkansas kao pročelnik Odsjeka za povijest“ (Fritze 2013). Bio je i dekan Fakulteta znanosti i umjetnosti na Sveučilištu u Alabami.

⁴⁰ Vrijedna interpretacija poimanja *slobodne volje* u antičkoj filozofiji i posebno kod *stoika* nalazi se u: Frede 2012.

se u njoj kao *dominirajuće* mišljenje da uvidi u funkcioniranje mozga pokazuju da ona ne postoji budući da joj prethode moždane reakcije.⁴¹ Nije, prema tome, Dragiševićovo interesovanje za fenomen slobodne volje nešto što pripada jednodimenzionalnom – *samo vremenu* u kojem je živio i djelovao: naprotiv, ono nije anahronizirano jer pripada matičnim tokovima kako filozofske i teološke tradicije tako i savremenih nauka o čovjeku. No, s pravom se, s druge strane, tvrdi: „... uvijek treba imati na umu ...“ (Šojat 1976: 63) da Dragišićevu misao pa i njegovu teoriju o volji „... ne smijemo prosuđivati samo svojim današnjim kriterijima. Dragišićeva je teorija o volji tijesno vezana za filozofiju onog vremena“ (Šojat *ibid.*: 63). Možemo, ipak, reći da, bez obzira na to što, razumljivo, nosi *pečete* skolastičke tradicije i teološke filozofije njegovog vremena, Dragišićevo preferiranje slobode, slobodne volje, a ne fatalističkog odnosa prema predestinaciji ili naturalističkom determinizmu, moralnosti i ljudskom dostojanstvu jeste preferiranje transhistorijskih i univerzalnih vrijednosti koje jesu vrijednosti teološkog i sekularnog humanizma i u savremenom svijetu.

Literatura

1. Banić-Pjanić, Erna (1988) *Dragišićev spis za Savonarolu ('Propheticae solutiones')*, Zagreb: časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, br. 1/2.
2. Banić-Pajnić, Erna, Ćurko, Bruno, Girardi-Karšulin, Mihaela, Martinović, Ivica, ur., (2016) *Juraj Dragišić (Georgius Benignus), Život i djela*, Zagreb: Institut za filozofiju.
3. *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, knj. 1: Starija knjiženost* (1974) Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
4. Breyer, M (1904) *O Juraju Dragišiću, Bošnjakinu: prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povijesti hrvatskoj*, Zagreb.
5. Brooks, Michael (2012) *Slobodni radikali, Tajna anarhija znanosti*, Zagreb: Ljevak.
6. Ćurko, Bruno (2012) *Izvori devete knjige Dragišićeva djela De nature angelica*, Križevci: časopis *Cris*, br. 1.
7. Dennett, C. Daniel (2009) *Evolucija slobode*, Zagreb: Algoritam.
8. Dragišić, Juraj, *O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima (Ulomak iz predgovora)*, u: *Izbor tekstova 1*, preuzeto sa: bosnasrebrena.ba.
9. *Dragišić, Juraj*, preuzeto sa: enciklopedija.hr.

⁴¹ Mogu se steći uvidi u *neorunaučno poimanje slobodne volje* u, naprimjer: Iacoboni 2012, Svab 2014, Dennett 2009, Pinker 2007.

10. Erdmann-Pandžić, von Elisabeth (1992) *Juraj Dargišić (1445–1520) i Židovi: O 500. obljetnici dolaska Židova u Bosnu*, Zagreb: časopis *Enciklopedija moderna*, br. 3.
11. Frangeš, Ivo (2000) *Književno i kulturno djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini od 13-20. stoljeća*, Zagreb: časopis *Vijenac* br. 167, preuzeto sa: matica.hr/vijenac.
12. Frede, Mihael (2012) *Slobodna volja*, Beograd: Fedon.
13. Fritze, H. Ronald (2013) *Izmišljeno znanje, Lažna povijest, lažirana znanost i pseudoreligija*, Zagreb: TIM press.
14. Gavran, Ignacije (1998) *Putevi i putokazi III*, Sarajevo: Svjetlo riječi.
15. Gavran, Ignacije, *Fra Juraj Dragišić (1455-1520.)*, preuzeto sa: bosnasrebrena.b/v2010.
16. Gavranović, Ivan (2013) *Girolamo Savonarola – dominikanac, duhovni pisac, propovjednik crkvene obnove, mistik i mučenik*, preuzeto sa: studenti.dominikanci.hr.
17. Geymonat, Ludovico (1964) *Galilelo Galilei*, Zagreb: Naprijed.
18. Grubiša, Damir (1987) *Machiavellija pisma između literature i politike*, u: Machiavelli, Niccolò (1987) *Politička i skaradna pisma*, priredio Damir Grubiša, Zagreb: Globus.
19. Iacoboni, Marco (2012) *Zrcaljenje drugih, Nova znanost otkriva kako se povezujemo s ljudima oko sebe*, Zagreb: Algoritam.
20. Josipović, Marko (1994) *Pregled skolastičke filozofske tradicije u BiH*, Zagreb: časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, br. 1-2.
21. Kesten, Hermann (1956) *Kopernik i njegov svijet: Biografija*, Zagreb: Kultura.
22. Lovrenović, Dubravko (2014) *Pristupno predavanje održano u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, 23. 04.*, preuzeto sa: ljubina1881.wordpress.com.
23. Machiavelli, Niccolò (1987) *Politička i skaradna pisma*, priredio Damir Grubiša, Zagreb: Globus.
24. Marjanović, Mirko (2001) *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo: Matica hrvatska – ogranak; HKD Napredak.
25. Martinović, Ivica (1995) *Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić*, Dubrovnik: časopis *Dubrovnik*, br. 4.
26. Matišić, Ivica (2011) *Ivan Frano Jukić: "Bosanski prijatelj"*, preuzeto sa: prometej.ba.
27. Mekman, Darin (2007) *Istorija sreće*, Beograd: Geopoetika.
28. Mikelandelo (2004) *Pisma*, Čačak – Beograd: Umetničko društvo *Gardac*.
29. Nujić, Ivan (2012) *Fra Juraj Dragišić, europski humanist iz Bosne*, Tuzla: časopis Matice hrvatske *Gradovrh*, br. 9.
30. Pandžić, Bazalije (2013) *Život i djela Juraja Dragišića (o. 1445-1520)*, u: *Monumenta Srebrenica*, knjiga 2. (2013), Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona. Pandžićev tekst je preuzet iz časopisa *Dobri pastir, svezak I-II*, Sarajevo, 1976.

31. Pandžić, Zvonko (2001) *Georgius Benignus (Juraj Dragišić) i Piero de' Medici, Deste neobjavljenih pisama*, Zagreb: Zagreb: časopis Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 1/2.
32. Pavlović, Augustin (1999) *O Savonaroli u našim krajevima: Uz 500. obljetnicu tragične smrti*, časopis *Obnovljeni život*, br. 2.
33. Pico della Mirandola, Giovanni (1994) *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Beograd: „Filip Višnjić“.
34. Pinker, Steven (2007) *Prazna ploča, Moderno poricanje ljudske prirode*, Zagreb: Algoritam.
35. Schiffler, Ljerka (1991) *Novije studije o Dragišiću*, Zagreb: časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, br. 33-34.
36. Schiffler-Premec, Ljerka (1993) *Dragišić, Juraj*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: LZ Miroslav Krleža, preuzeto sa: hbl.lzmk.hr.
37. Supek, Rudi (1971) *Humanistička inteligencija i politika*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta.
38. Svab, Dik (2014) *Naš mozak – to smo mi: Od materice do Alchajmera*, Beograd: Plato.
39. Šojat, Zvonimir (1976) *Dragišićeva teorija o volji*, Zagreb: časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, br. 3-4.
40. Tafra, Branka, *Raznolikošću do jednosti: franjevački put književnojezičke ujednake*, preuzeto sa: bib.irb.hr.
41. Tomašević, Silvije (2012) *Tajni Vatikan: Pisma svećenika iz logora, Galileo na koljenima ...*, preuzeto sa: vecernji.hr.
42. Tomić, M. Božidar (1941) *Đorđe Dragišić – Georgius Benignus*, preuzeto sa: infobiro.ba.
43. Urban, Mirjana (1998) *Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis) u hrvatskoj literaturi od 16. do 20. stoljeća*, Dubrovnik: Dubrovačke knjižnice.
44. *Životopis slavnih Bošnjakah, Juraj Dobretić*, časopis *Bosanski prijatelj*, 01. 01. 1861, preuzeto sa: idoconline.info.